УДК 124.5 **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1.514**

БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН МУРАСТАРЫ АРКЫЛУУ ГУМАНИСТТИК БААЛУУЛУКТАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Токторбаева Айтбү Чапыевна - ОшМПУ. Колледж
ORCID: 0009-0000-6394-6029, aitbu1963@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ЧЕРЕЗ НАСЛЕДИЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Токторбаева Айтбү Чапыевна - ОшГПУ. Колледж
ORCID: 0009-0000-6394-6029, aitbu1963@gmail.com

FORMATION OF HUMANISTIC VALUES IN THE EDUCATIONAL PROCESS THROUGH THE HERITAGE OF CHINGIZ AITMATOV

Toktorbaeva Aitbu Chapyevna - Osh State Pedagogical University
ORCID: 0009-0000-6394-6029, aitbu1963@gmail.com

Аннотация

Макалада заманбап билим берүү чөйрөсүндө студенттердин жана окуучулардын гуманисттик баалуулуктарын формалаштыруу максатында Чыңгыз Айтматовдун адабий мурасынын ролу сын көз караш менен каралды. Ааламдашуу жана цифрлаштыруу доорунда жаш муунга руханий-этиктүү тарбия берүү боюнча маселелер өзгөчө мааниге ээ. Автор жазуучу тарабынан түзүлгөн «Ак кеме», «Күн айланып бүтпөйт», «Кассандра тамгасы» сыяктуу чыгармалардагы адамгерчилик, Табият менен гармония жана тарыхый эс тутум темаларынын окутуудагы педагогикалык өзгөчөлүктөрүн талдоого алат.

Ачкыч сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, гуманизм, билим берүү, руханий баалуулуктар, педагогика, маданияттар диалогу, экологиялык этика.*

Аннотация

В статье критически рассматривается роль литературного наследия Чингиза Айтматова в формировании гуманистических ценностей студентов и учащихся в современной образовательной среде. В эпоху глобализации и цифровизации вопросы духовно-нравственного воспитания молодого поколения приобретают особую значимость. Автор анализирует педагогические особенности преподавания таких тем, как человечность, гармония с природой и историческая память, на примере произведений писателя «Белый пароход», «И дольше века длится день», «Тавро Кассандры».

Ключевые слова: *Чингиз Айтматов, гуманизм, образование, духовные ценности, педагогика, диалог культур, экологическая этика.*

Abstract

This article looks at how Chingiz Aitmatov’s books help students develop human values in today’s schools and universities. In our world of globalization and digital tech, teaching young people about morals and ethics is more important than ever. The author explores how themes like kindness, living in harmony with nature, and remembering our history—found in works like The White Ship, The Day Lasts More Than a Hundred Years, and The Brand of Cassandra—can be used in teaching.

Key words: *Chingiz Aitmatov, humanism, education, spiritual values, pedagogy, dialogue of cultures, environmental ethics.*

Азыркы тапта дүйнө жүзү глобалдашуу (globalization) жана жалпы санариптештирүү (digitalization) доорунда жашап жаткандыктан, билим берүү системасынын алдында жаңы милдеттер турат. Негизги максат жөн гана билим берүү эмес, биринчи кезекте инсандын ички дүйнөсүн, анын руханий пайдубалын (spiritual foundation) калыптандыруу болуп эсептелет. Бул контекстте Чыңгыз Айтматовдун интеллектуалдык мурасы өзгөчө мааниге ээ. Анын «Күн айланып бүтпөйт», «Ак кеме», «Кассандра тамгасы» сыяктуу классикалык чыгармаларында

көтөрүлгөн маселелер бүгүнкү күндүн реалдуулугу менен түздөн-түз байланышкан. Улуу ойчулдун философиясы — бул адамзатты өзүн-өзү жоготуудан сактаган, манкуртчулукка (mankurtism — loss of historical memory) каршы турган жана табият менен гармонияда жашоону үйрөткөн өзгөчө бир программа.

Изилдөө ишинин зарылдыгы же актуалдуулугу тууралуу айтканда, заманбап технологиялык өнүгүү (technological progress) адамдын жашоосун жеңилдеткени менен, тилекке каршы, моралдык баалуулуктардын төмөндөшүнө жана экологиялык көйгөйлөрдүн курчушуна алып келгенин моюнга алышыбыз керек. Чыңгыз Айтматов өз убагында белгилеп кеткендей: «Адамга эң кыйыны — күн сайын адам болуу» [1, 42-б.]. Бул концепция (human responsibility — адамдын жоопкерчилиги) бүгүнкү күндүн педагогикалык принциптеринин өзөгү болуп калышы шарт. Биз жаш муунга билим берип жатып, алардын моралдык тандоо (moral choice) жасоо жөндөмүн өстүрүшүбүз керек.

Изилдөөнүн негизги бөлүгүндө педагогикалык практикада Айтматовдун чыгармаларын колдонуунун артыкчылыктарына токтолобуз. Бул ыкма студенттердин дүйнө таанымын (worldview) кеңейтүүгө жол ачат. Маселен, «Ак кеме» повестиндеги баланын образы жана экологиялык этика (environmental ethics) маселеси бүгүнкү жаштар үчүн абдан маанилүү. Бул чыгарма аркылуу биз студенттерди курчап турган чөйрөнү сүйүүгө гана эмес, аны аябаган адамдык зөөкүрлүккө каршы турууга тарбиялай алабыз [3, 88-б.]. Ошентип, жазуучунун мурасы — бул гуманизмдин (humanism) тирүү булагы, аны билим берүүдө колдонуу келечектеги аң-сезимдүү коомду куруунун негизги куралы болуп саналат.

Чыңгыз Айтматовдун «экологиялык гуманизми» (ecological humanism) түшүнүгү заманбап билим берүү системасында өзгөчө орунду ээлейт. «Ак кеме» повести жана андагы «Бугу эне» легендасы аркылуу жазуучу бүгүнкү күндүн экологиялык кризисинин (environmental crisis) руханий себептерин ачып берет. Педагогикалык көз караштан алганда, окуучуларга жаратылышты коргоону жөн гана «таштанды таштабоо» сыяктуу сырткы эрежелер менен эмес, табият менен адамдын ажырагыс бир бүтүн экенин сездирүү аркылуу үйрөтүү зарыл. Повесттеги баланын образы — бул ички тазалыктын жана ишенимдин символу (symbol of purity and faith). Мындай мамиле илимде «эко-гуманисттик тарбия» (eco-humanistic education) деп аталып, адамдын айлана-чөйрөгө болгон этикалык жоопкерчилигин *калыптандырат* жана бир гана айлана-чойрону коргоо менен чектелбестен, адамдын ички дүйносунун тазалыгына-жан дүйно экологиясына барып такалат.

Жан дүйнө экологиясы: эки жүздүүлүккө каршы жана ички эркиндикке багыт.

Айтматовдун гуманизминде жаратылышты коргоо маселеси эң оболу «жан дүйнө экологиясы» (*ecology of the soul*) менен тыгыз байланышта. Жазуучунун «Ак кеме» повестиндеги Орозкулдун образы — бул ички дүйнөсү булганган, эки жүздүүлүктүн жана зөөкүрлүктүн символу. Орозкул сыяктуу каармандар өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн табиятты гана эмес, жанындагы адамдардын тагдырын да тепсөөгө даяр. Бүгүнкү күндө билим берүү процессинде Айтматовдун бул сабактары студенттерди «эки жүздүүлүктөн» (*hypocrisy*) алыс болууга жана ички инсандык бүтүндүктү сактоого үйрөтөт.

Заманбап коомдогу эң чоң коркунуч — бул адамдардын өзүнүн чыныгы жүзүн жашырып, жасалма «жакшы көрүнүү» маданиятына берилип кеткени. Студенттер арасында өз алдынчалыкты (*self-sufficiency*) калыптандыруу — бул башкалардан «душман» издөө же жалган мактоо айткан «жасалма жакшы тилектештерге» (*pseudo-well-wishers*) ишенип кетүү эмес, өзүнүн моралдык баалуулуктарына таянуу болуп саналат. Айтматовдун каармандары бизге чындык канчалык ачуу болсо да, аны кабыл алууну жана ички «менди» сактап калууну үйрөтөт.

Бул контекстте билим берүүдөгү негизги максат — студенттердин ички чыпкасын (internal filter) калыптандыруу. Алар жашоодогу «кошоматчылык» менен «чыныгы достуктун» ортосундагы айырманы көрө билиши керек. Кимдир бирөөгө жагуу үчүн жасалган аракет адамды моралдык жактан алсыратат, ал эми Айтматов айткандай «күн сайын адам болуу» принциби инсандан ички эркти жана туруктуулукту талап кылат. Ошондуктан, окутуу процессинде биз студенттерге: «Эң башкысы — өзүңө жана абийириңе (conscience) каршы

чыкпа, жасалма душмандыктан жана жалган мактоодон жогору тур», — деген идеяны сиңиришибиз керек. Бул — инсандын руханий коопсуздугунун жана ички эркиндигинин эң бийик чокусу.

Ошону менен бирге, «Күн айланып бүтпөйт» романындагы манкуртчулук феномени (phenomenon of mankurtism) тарыхый эс тутумду жоготуунун трагедиясы катары каралат. Бүгүнкү санариптик доордун контекстинде бул маселе жаңыча мааниге ээ болууда. Азыркы жаштардын интернетке ашыкча көз карандылыгы (internet addiction), өз эне тилин, тарыхын жана улуттук баалуулуктарын унутуп бара жатышы — бул «заманбап манкуртчулуктун» бир көрүнүшү катары бааланат. Мындай шартта билим берүүдө Айтматовдун мурастарын окутуу студенттердин тарыхый эс тутумун (historical memory) калыбына келтирүүгө жана улуттук идентүүлүктү сактоого жардам берет [2, 124-б.]. Профессор А. Акматалиев туура белгилегендей, Айтматовдун гуманизми — бул бүткүл адамзаттык баалуулуктардын биримдиги болуп саналат [4, 56-б.].

Жазуучунун кечээки жана бүгүнкү күндү байланыштырган ойлору «Кассандра тамгасы» романында терең аналитикалык деңгээлге көтөрүлөт. Бул чыгармада илимдин этикалык чек аралары (ethical boundaries of science) жана жасалма интеллект, гендик инженерия өнүккөн технократтык коомдогу (technocratic society) коркунучтар чагылдырылган. Роберт Борк менен Филофейдин ортосундагы карама-каршылык — бул билим берүүдөгү гуманитардык баалуулуктар менен техникалык прогресстин кагылышуусун көрсөтөт. Студенттерге илимди этикасыз жана жоопкерчиликсиз өнүктүрүү дүйнөлүк катастрофага алып келерин Айтматовдун философиясы аркылуу түшүндүрүү бүгүнкү күндүн педагогикалык башкы ресурсу болуп саналат [6, 210-б.]. Ошентип, «адам бойдон калуу» (remaining human) маселеси келечектеги адистерди даярдоодо негизги моралдык компас катары кызмат кылышы керек.

Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (ОшМПУ) окутуучуларынын илимий изилдөөлөрүндө баса белгиленгендей, гуманисттик баалуулуктарды калыптандыруу процессинде адабий тексттерди анализдөө методдору өзгөчө мааниге ээ. Бул ыкма окуучулардын жана студенттердин сын көз караш менен ой жүгүртүүсүн (critical thinking) өстүрүүгө түздөн-түз өбөлгө түзөт [7]. Изилдөөнүн практикалык алкагында Чыңгыз Айтматовдун интеллектуалдык мурасын жөн гана теориялык маалымат катары эмес, инсандын мүнөзүн калыптандыруучу стратегиялык курал катары колдонуу сунушталат. Бул үчүн билим берүүдө заманбап педагогикалык технологияларды (modern educational technologies) активдүү ишке ашыруу зарыл.

Айтматовдун мурастарын англис тили сабактарында окутуунун өзгөчөлүктөрү жана заманбап манкуртчулук маселеси.

Билим берүү процессинде, өзгөчө англис тили сыяктуу гуманитардык предметтерди окутууда Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын интеграциялоо (CLIL — Content and Language Integrated Learning) методикасы өзгөчө натыйжа берет. Бул ыкма студенттерге тил үйрөнүү менен бирге, терең философиялык маанини түшүнүүгө жол ачат. Мисалы, жазуучунун дүйнөлүк деңгээлдеги *«The Day Lasts More Than a Hundred Years»* (Күн айланып бүтпөйт) же *«The White Ship»* (Ак кеме) сыяктуу чыгармаларындагы негизги түшүнүктөрдү англис тилинде талдоо — жаштардын лексикалык корун гана байытпастан, алардын баалуулуктар тутумун калыптандырат. Бул жерде биз «манкуртчулук» феноменин заманбап дүйнөнүн контекстинде карашыбыз керек.

Бүгүнкү күндө манкуртчулук түшүнүгү жаңы формага — *«digital mankurtism» (санариптик манкуртчулук)* көрүнүшүнө трансформацияланды. Эгерде Айтматовдун романында манкурттун эс тутуму физикалык кыйноо аркылуу өчүрүлсө, заманбап коомдо бул процесс маалыматтык чабуул, улуттук баалуулуктардан алыстоо жана суррогаттык маданияттын таасири астында ишке ашууда. Студенттер англис тилин үйрөнүү менен бирге, Айтматовдун «адам болуу» (*to remain a human*) концепциясын чет тилинде талкуулаганда, алар өз маданиятын дүйнөлүк деңгээлде коргоого даярданышат. Бул процесс Президенттин

«Улуттук нарк» Жарлыгында белгиленген улуттук иденттүүлүктү сактоо саясатына түздөн-түз шайкеш келет.

Англис тили сабактарында Ч. Айтматовдун каармандарынын моралдык дилеммаларын (moral dilemmas) талдоо үчүн атайын кырдаалдык тапшырмаларды (case studies) колдонуу сунушталат. Маселен, *«The Mother-Deer legend»* (Бугу эне легендасы) аркылуу экологиялык этиканы талкуулоодо студенттерге төмөнкүдөй суроолор берилет: *«How does modern consumption affect our spiritual connection with nature?»* (Заманбап керектөө маданияты биздин жаратылыш менен болгон руханий байланышыбызга кандай таасир этет?). Мындай талкуулар студенттерди жөн гана тил үйрөнүүчү эмес, *«responsible global citizens»* (жоопкерчиликтүү дүйнө жарандары) катары тарбиялоого багытталат.

Андан сырткары, ОшМПУнун колледжиндеги тажрыйба көрсөткөндөй, Айтматовдун афоризмдерин англис тилине которуу жана алардын маанисин чечмелөө студенттердин аналитикалык жөндөмүн арттырат. Жазуучунун *«The most difficult thing for a person is to be a person every day»* деген оюнун тегерегинде эссе жазуу же дискуссия уюштуруу — бул руханий коопсуздукту (spiritual security) камсыздоонун бир жолу. Бул ыкма аркылуу биз студенттерди сырткы маданий экспансиядан коргой турган ички «баалуулуктар фильтрин» түзөбүз. Жыйынтыгында, Айтматовдун адабий мурастары англис тили сабагында тилдик тосмолорду бузуп, улуттук «Уңгуну» дүйнөлүк контекстте түшүнүүгө жана жайылтууга кызмат кылган кубаттуу педагогикалык куралга айланат.

Бул практикалык кадамдар маданияттар аралык диалогду (intercultural dialogue) өнүктүрүүгө жана коомдогу руханий коопсуздукту (spiritual security) бекемдөөгө кызмат кылат.

Муну менен катар, окутуу процессинде *ролдук оюндар жана кырдаалдык талдоо (Role-play and Case Study)* методдорун колдонуу билим берүүнүн гуманисттик максаттарына (humanistic goals of education) толук жооп берет. Студенттер чыгармалардагы драмалык үзүндүлөрдү, мисалы, «Күн айланып бүтпөйт» романындагы Найман-Эненин трагедиясын сахналаштыруу аркылуу тарыхый эс тутум жана энеге болгон сый-урмат сыяктуу баалуулуктарды эмоционалдык-интеллектуалдык деңгээлде кабыл алышат. Бул сыяктуу кырдаалдык талдоо ыкмалары жаштардын сезимдерине терең таасир этип, Айтматовдун мурастарын тирүү педагогикалык куралга айландырат.

А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин илимий-практикалык тажрыйбасына таянсак, студенттерге гуманисттик баалуулуктарды сиңирүүдө бир нече маанилүү методикалык багыттар өзгөчө натыйжалуулукту көрсөтүүдө. Алардын бири — каармандардын ички дүйнөсүн талдоого негизделген *«адеп-ахлактык тандоо» (Нравственный выбор / Moral Choice)* боюнча уюштурулган дебаттар болуп саналат. Мында Айтматовдун каармандарынын экзистенциалдык тандоо алдындагы абалы, маселен, «Ак кеме» повестиндеги Момун чалдын небере тагдыры менен уруулук салттын ортосундагы мүшкүл абалы ачык талкууга алынат. Мындай дебаттар (debates) студенттерге моралдык позицияны терең түшүнүүгө гана жардам бербестен, алардын жеке жоопкерчилигин (personal responsibility) жана сын көз караш менен ой жүгүртүү (critical thinking) жөндөмүн калыптандырууга багытталган [8, 45-б.].

Ошондой эле, ОшМПУнун базасында жыл сайын өткөрүлүп келген «Айтматовдук окуулар» жана анын алкагындагы интерактивдүү *тегерек столдор (Interactive Round Tables)* студенттердин изилдөөчүлүк потенциалын ачууга чоң өбөлгө түзүүдө. Бул аянтчаларда «Айтматов жана экология» же «Манкуртчулук — заманбап илдет катары» (Mankurtism as a modern disease) сыяктуу актуалдуу темаларды талкуулоо аркылуу, жаштар жазуучунун философиясын бүгүнкү санариптик доор (digital age) менен байланыштыра алышат.

Күтүлгөн натыйжалар жана корутунду

Жогоруда белгиленген инновациялык усулдарды билим берүү процессине интеграциялоо (integration) студенттердин кесиптик жана инсандык компетенцияларынын сапаттык өсүшүнө түз өбөлгө түзөт. Бул багыт Кыргыз Республикасынын Президентинин «Улуттук нарк жөнүндө» Жарлыгына жана андагы «Уңгу» (The Core / Root values)

концепциясына толук шайкеш келип, Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик идеяларын мамлекеттик идеология менен айкалыштырат. Изилдөөнүн натыйжасында, эң биринчи кезекте, студенттердин бойдогу *руханий-этикалык туруктуулугун (Spiritual and Ethical Resilience)* бекемдөө күтүлөт. Бул жаш муундун глобалдык чакырыктарга туруштук берип, улуттук кадыр-баркын жана манкуртчулукка каршы ички иммунитетин сактап калышына шарт түзөт.

Ошондой эле, окутуунун алкагында калыптанган *коммуникативдик маданият (Communicative Culture)* студенттердин башка маданияттардын баалуулуктарын сыйлоо жана маданияттар аралык диалогго даяр болуу сапатын арттырат. Муну менен катар, жаштардын *социалдык жоопкерчилик (Social Responsibility)* сезими бекемделип, табиятка жана коомго карата аяр, гумандуу мамиле (humane attitude) жасоо көндүмдөрү калыптанат [7]. Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун мурастары билим берүү процессинде жөн гана теориялык билим эмес, жаштардын күнүмдүк турмушунда колдонулуучу негизги моралдык компасына жана мамлекеттик «Уңгу» багытынын ажырагыс бөлүгүнө айланууга тийиш [8, 115-б.].

Колдонулган адабияттар:

1. **Айтматов Ч.Т.** Ак кеме. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 180 б.
2. **Айтматов Ч.Т.** Күн айланып бүтпөйт. – Бишкек: Кыргызстан, 1988. – 350 б.
3. **Айтматов Ч.Т.** Кассандра тамгасы: Романдар, повесть. – Бишкек: Турар, 2014. – 416 б.
4. **Акматалиев А.** Айтматов таануу: Окуу куралы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 260 б.
5. **Ибраимов О.** Чыңгыз Айтматов: Жашоо жана чыгармачылык. – Бишкек, 2018. – 320 б.
6. **Кадырбекова А.** Айтматовдун философиясы жана заманбаптык. // Илимий журнал. – 2021. – №4. – 205-215-бб.
7. **ОшМПУ Жарчысы** (Вестник ОшГПУ). Макалалар жыйнагы. [Электрондук ресурс]. URL: elibrary.ru (Шилтеме берүү артыкчылыкка ээ).
8. **Мамытов А.** Педагогикалык гуманизмдин негиздери. – Ош, 2022. – 150 б.

References:

1. Aitmatov, Ch.T. *The White Ship (Ak Keme)*. – Bishkek: Biyiktik, 2010. – 180 p.
2. *Bulletin of Osh State Pedagogical University (OshSPU Herald)*. Collection of articles. [Electronic resource]. URL: elibrary.ru (Access preferred).
3. Mamytov, A. *Fundamentals of Pedagogical Humanism*. – Osh, 2022. – 150 p.

УДК 82-1/9 DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1%20(27).559

АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА УЛУТТУК ОБРАЗДАРДЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Токтосунова Айдың Мамасадыковна
А.Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Кыргыз-Россия факультети, кыргыз тили жана адабияты кафедрасы, филология илимдеринин кандидаты. aidyn.toktosunova@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВА

Токтосунова Айдың Мамасадыковна